ספרים נוספים · הבית היהודי

קונטרס - חינוך ילדים

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

קונטרס - חינוך ילדים

מקור הטקסט: אור ברסלב

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/קונטרס-חינוך-ילדים/
הקובץ נוצר ב־21 בנובמבר 2026 מגרסה v39-202611200317 של הספרייה.

תוכן העניינים

הקדמה 4
פרק ראשון - סור מרע 5
ה. משמעת 9
ז. קנאה 11
פרק שני - דוגמא אישית 12
א. דוגמא אישית 12
ב. שמירת הלשון 12
ג. לימוד תורה 13
ד. אמת 14
ה. החדרת ערכים נכונים 15
פרק שלישי - תוכחה ומוסר 16
א. תוכחה 16
ב. אימה יתרה 17
ג. הענשה בטעות 18
ד. מוסר 19
ה. הסברה 20
פרק רביעי - "חנוך לנער על פי דרכו" 24
ב. חינוך למצוות 25
ג. בית הכנסת ותפלה 26
ד. החינוך לפי יכולת הילד 27
ה. לימוד תורה 27
ו. מעשה חסד 29
ז. בין אדם לחבירו 31
ח. גיל ההתבגרות 32
ט. השמוש בכסף ומותרות 33
סיום 34

הוכן מתוכנת תורת אמת, מותר להפיץ בכפוף לתנאי רשיון CC BY-NC-SA 2.5 - אסור בשימוש מסחרי
בס"ד - כל הזכויות שמורות (c) ל הרב אפרים עובד שליט"א
"אשר יצוה את בניו" - עם הנהגות והערות מעשיות - ומצורף לזה עצות מעשיות,
הנהגות ודינים בכל שלבי חיי החינוך
הרב אפרים עובד שליט"א - התשס"ב - מח"ס מקוה ישראל וקיצור הלכות נדה ועוד

הקדמה

נאמר במדרש על הפסוק [דברים פרק כ"ו, ז'] "ונצעק אל ה' אלהי אבותינו וישמע את קולנו וירא את עניינו ואת עמלנו ואת לחצנו". "ואת עמלנו" אלו הבנים [מובא בהגדה של פסח] ופרש במחזור ויטרי: שהם גדלים מעמל האדם ויגיע ידיו.
והנה חוץ מהמזון הגשמי שנותן לבניו על ידי יגיע כפיו, יש גם עמל רוחני הוא צריך לדאוג לעלית בניו ברוחניות, שהרי "עיר פרא אדם יולד", ונאמר: "כי יצר לב האדם רע מנעריו", הוא ננער ממעי אמו עם מידות רעות, ולכן על אביו ואמו לחנכו במידות טובות, כדי שלא יהא כבהמה, וזה עמל.
הבנים והבנות הם פקדון שהפקיד השם יתברך בידינו, עלינו להחזירם לבוראנו שלמים וטהורים.
וכתב בספר "פלא יועץ" אות ח' בערך חינוך, וזה לשונו: כתוב: "חנך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה", וזו מצות האב על הבן לחנכו בתורה ובמצוות, כי זה כל פרי הבנים לגדלם על התורה ועל העבודה, שאם יהיו חס ושלום בנים משחיתים, ההעדר טוב ממציאות הרע.
וכשם שצריך לחנכם בתורה ובמצוות, כך צריך ללמדם ולחנכם בדרך ארץ ומדות טובות וישרות, באופן שכל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה', ויחנכם וירגילם במדת הסתפקות, ושלא יהיו להוטים אחר מאכל טוב ומלבושים טובים.
ואף אם חננו ה' בעושר, ירגיל את בניו להסתפק בטוב מעט, כדי שלא יצר להם בעתות בצרה.
וצריך חכמה ודעת לירד חדר בטן הבנים ולגלגל עמהם כראוי לפי דעתם ולפי השנים, עד כאן לשונו.
מבואר בדבריו שאם אינו מחנכם כראוי הם נעשים בנים משחיתים, שכן נטייתם לרע, והאב והאם יענשו על שלא חנכו את בניהם כראוי, ולא מנעו אותם מן הרע. וכמו שאמרו חכמים, שרשע בן צדיק נקרא רשע בן רשע.

ועל זה צריך חכמה ודעת איך לחנך כראוי, היכן לותר ולגלגל עמהם, והיכן לגעור בהם או להכותם, היכן לקרב והיכן לרחק.

ובמציאות בדורינו רואים שאין מספיק הכוונה איך לחנך את הילדים, הרבה בנים ובנות נושרים מדרך התורה, רחמנא ליצלן, וזה משום הרבה טעויות בחינוך. והרבה פעמים זה משום שמגבירים את השמאל דוחה ומצמצמים מאד את הימין המקרבת, כופין את הילד ללמוד ולהתפלל, בלי מספיק הסברה ובלי קרוב ואהבה וחום כראוי, והם גורמים שלבו נסתם ואינו רוצה ללמוד ולהתפלל, וההורים ממשיכים לנזוף בו או להכותו בבית ובחוץ לעיני אחרים [מפני כבודם], על שהוא מאחר לתפלה, או שלא מתפלל או שלא לומד כראוי, ומשניאים עליו את הלימוד והתפילה, עד שפורש מן הלמוד והתפלה לגמרי, רחמנא ליצלן. ואחר כך בוכים ההורים איך יצא להם בן כזה הרי חנכנו אותו, הם טעו בחינוך שלא ידעו לחנך כלל. אין אלו דרכי החינוך, ובפרט בדורנו שהרחוב מפתה ומושך, ובפרט כשאין מספיק חום ואהבה וקירוב בבית. על כן שמתי פני כחלמיש ואדע כי לא אבוש, להודיע את הדרך אשר ילכו בה, ואת המעשה אשר יעשון בדרכי החינוך, למען ייטב לנו ולזרענו, ונזכה לדור ישרים מבורך.

בחבורי זה השתדלתי לקצר, ולהתיחס להנהגה למעשה בחינוך הילדים, ולהעיר נקדות שמצוי שנכשלים בהן. וכתבתי את מה שקבלתי מרבותי, ונעזרתי בספרים: ''יסודות החינוך'' של מהר''ש הירש זצ''ל, ובשיחות של הגר''ח פרידלנדר זצ''ל, והגר''ש וולבה שליט''א, ועוד ספרים. וחוברת זו היא תמצית מהשיחות שמסרתי בעזרת השם יתברך לפני אברכי הכולל.

אמנם התועלת מחוברת זו אינה באה רק על ידי קריאה בו פעם אחת, אלא על ידי שינון כמה פעמים. ועוד על ידי עבודה עצמית להתבונן מה זה נוגע לי, היכן צריך שיפור, וצריך התיעצות עם חכמים על כל שלב ושלב בחינוך ילדיו.

ובסיום אשא תפלה לחונן לאדם דעת: יהי רצון שתהא חוברת זו לתועלת ולזכות הרבים, ושיהא כל זרענו זרע ברך ה', תלמידי חכמים וצדיקים וצדקניות, ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם. המחבר.

פרק ראשון - סור מרע

א. הילד קולט כל דבר.

לפני שמדברים איך לחנך ''ועשה טוב'', צריך להקדים ''סור מרע'', יש דברים רעים שמפריעים בחינוך, והם אבני מוקש לכל יסוד החינוך, שכל החינוך והדיבורים אינם מועילים ונופלים בסדקים וחורים, ואין כלל בית קבול לחינוך.

וזה כבר משעה שהתנוק נולד, הוא קולט דברים רעים, והם נחקקים בתוכו ומפריעים לו לעלות אחר כך. וכמו לענין קדושה ותורה, כתוב במסכת אבות פרק ב' משנה ח': רבי יהושע בן חנניא: אשרי יולדתו. ופרש רש''י ורע''ב בשם הירושלמי: שאמו גרמה לו שיהא חכם, שכל הימים שעברתו אמו היתה מחזרת בכל יום על כל בתי מדרשות שהיו בעיר, ואומרת להם: בבקשה מכם בקשו רחמים על העובר הזה שיהיה חכם, ומיום שנולד לא הוציאה עריסתו מבית המדרש, כדי שלא יכנסו באזניו אלא דברי תורה.

ולכן יש ללמוד בביתו בקול רם כדי שבני ביתו ישמעו דברי תורה, ואף שהם ישנים. וכמו שכתב רבנו יוסף חיים זצ''ל על הגמרא בסנהדרין (דף צב.): כל בית שאין דברי תורה נשמעים בו בלילה אש אוכלתו, שנקט לשון ''נשמעים'' להורות שילמד בקול, כדי שבני ביתו ישמעו אותו אף שהם ישנים, וכשהתינוק בוכה באמצע הלילה וצריך לנדנדו, ילמד בינתים [אחר שברך ברכות התורה], ואז יועיל גם לילד שישמע דברי תורה, ''ולכל בשרו מרפא''.

ב. שמיעה וראיה ומאכלות אסורים.

וכל שכן שצריך להיזהר שהתינוק או הילד לא ישמע דברים האסורים או דברי נבול וכדומה, על ידי מכשירי רדיו ושאר מכשירים. וכן שלא יראה מראות אסורות, שזה פוגם בנפשו. ובודאי יש להזהר שלא ישמע שירי עגבים, עיין בחגיגה (דף טו:) שאלישע בן אבויה יצא לתרבות רעה ולא הגנה עליו תורתו, משום שזמר יוני לא פסק מפיו, וספרי מינין היו נושרין מחיקו עוד לפני שיצא לתרבות רעה, עין שם בפרוש רש''י. ולכן צריך לברר מה שומע התינוק אצל המטפלת וכדומה, ומה רואה שם.

וכן צריך להקפיד שלא יאכל הילד מאכל אסור או דבר בהכשר מפוקפק, אצל קרובים ושכנים וכדומה, ולא יאכל דבר שלא מעשר, ואפלו החלב שהתינוק יונק לא יהא מעורב בו מאכל אסור, עיין בש''ך וט''ז ביורה דעה [סימן פ''א סעיף ז'] גבי מינקת שאכלה דבר אסור במקום פקוח נפש, דאף שמותר לה לאכול, לא תניק באותו זמן, משום שהחלב מטמטם את לבו ומוליד לו טבע רע, וזה מזיק לו גם בזקנותו.

אמנם במאכל המותר ובזמן האסור, כגון שצריך לאכל ולשתות לפני קדוש או הבדלה, מתר ליתן לילד ואפלו עד גיל בר מצוה, ואין לצערו, וכמו שכתב ה''מגן אברהם'' בסימן רס''ט ס''ק א' בשם הר''ן והרשב''א, שאף שהקטן הגיע לחינוך וחייב בקדוש, מותר

להאכילו בידים לפני הקדוש, שכל דבר שהוא לקיום הילד, כגון: אכילה ושתיה לא גזרו בו חכמים, שהרי אפילו ביום הכפורים מצוה להאכילו ואין מחנכין אותו אפילו לשעות. וכן מותר ליתן לילד חלב או גבינה אחר שאכל בשר, כשצריך זאת לצרך קיומו, אף שהגיע לחינוך, כגון: שטעם קצת בשר עוף או בשר בהמה, ואינו רוצה לאכל יותר, ועדין הוא רעב, ואינו מוכן לאכל כי אם פת עם גבינה וכדומה, בזה לא שייך חינוך כיוון שהוא לקיום הילד. וכן מתר ליתן לתינוק בקבוק חלב אחר שאכל תבשיל בשרי, אם על ידי זה הוא ישבע או ירדם, אבל אין ליתן לו ממתק חלבי אחר שאכל בשר, כיון שאין זה לצרך קיומו.

"החזון איש" אמר שיש דברים סגוליים שיש בהם סגלה פנימית ומועילים להרגיל את הילד בקדשה וטהרה, כגון: ליטול להם ידים בשחרית החל מהימים הראשונים, וכן כסוי הראש, טלית קטן, וכדומה.

ג. וכוחים ומריבות לפני הילדים.

יש להזהר שההורים לא יריבו ליד ילדיהם, [ואף לא ליד תינוק], שזה גורם הרס בחינוך הילדים, שלא יהיו ממשמעים להורים, וינצלו את זה, שאם האמא לא מרשה ילכו לאבא, ואם האבא אינו מרשה ילכו לאמא. ועוד שוויכוחים בין ההורים יכולים לפגע בבריאות נפשם, שילדים השומעים את הוריהם מתווכחים ולא מותרים, נכנסים ללחץ ופחד וחוסר בטחון. וכן הם מתרגלים לריב ולהתווכח ולא לותר. והרבה פעמים ירדו הילדים בלימודים, משום שראו או שמעו ויכוחים בין ההורים, ומעוות קשה מאד לתקן, ועוד כשמביעים לפני הילדים דעה מנוגדת לשני - זה פגיעה בשני.

ולכן אם האבא אמר או הבטיח או עשה דבר לילד שאינו נראה לאשה, אין לה להגיב לפני הילד ולסתור את דברי האבא, שלעיתים האבא מרגיש פגוע שסתרו את דבריו ומעמיד פנים ומתעקש, כדי לקיים דבריו, והוא יכול להגיב בזעם לפני הילד. אלא האשה תאמר לבעלה: אני צריכה להתייעץ עמך בנושא זה, והם ידברו על זה שלא לפני הילדים, ויבואו לילד עם דעה אחת מגובשת. וכן אין לאבא לסתור את דברי האמא לפני הילד, שאז הוא גורם שערך וכבוד האמא יקטן בעיני הילד, ועיקר המחנך בבית זו האמא שנמצאת הרבה יותר עם ילדיה, ואם האבא מבטל את חשיבות האמא בפני הילדים ומראה שהיא טועה, שוב לא יקבלו הילדים את דבריה, וכן לא יכבדו אותה כראוי, וזה הרס לחינוך.

בבן סורר ומורה נאמר: "איננו שומע בקולנו", ובמסכת סנהדרין (דף עא.) דרשו: שיהיו האב והאם שוין בקול שיהיה להם קול אחד, ממה שכתוב: "איננו שומע בקולנו", ולא

כתוב: "בקולותינו" דהיינו שני קולות, שאם האב והאם אינם מאוחדים בקול והבן שומע שני קולות, אין שום אשמה בבן, ולא מגיע לו עונש, אלא הוריו אשמים שאינם מאוחדים בדעתם, ואיך יתחנך הילד? אדרבה הוא לא יעשה כאף אחד מהוריו, אלא יעשה מה שנראה לו.

ולכן צריך "קולנו" קול אחד, שהם מאוחדים בדעותיהם, ורק אז כשאינו שומע להם יש להטיל את האשמה עליו. ולכן לא יביעו שני קולות לפני ילדיהם, אלא ידברו לפני כן ויגיעו לעמק השוה, ויאמרו לו דבר אחד בשם שניהם.

ואדרבה הילדים צריכים לראות ולהרגיש שאין מריבות וויכוחים בין ההורים, אלא הם מאוחדים בדעותיהם, והם אוהבים ומכבדים זה את זה, מותר וצריך להראות לפני הילדים גנוני חיבה של שבחים זה לזה וחיוכים זה לזה, [אבל לא בנגיעות חיבה], שזה נותן לילדים הרגשה טובה ובטחון והם בריאים וחסונים בנפשם, אבל אם הם רואים אצל הוריהם ויכוחים ומריבות, ואין אחד מוותר לשני, זה נותן להם חוסר ביטחון ותיסבוך נפשי כדלעיל.

נמצינו למדים, שיסוד החינוך תלוי בשלום בית בקשר הנפשי בין ההורים והאיחוד ביניהם.

ד. חינוך לכיבוד אב ואם.

האב צריך לדאוג שהילדים יכבדו את האם ויקומו לפניה כשהיא נכנסת, וכן האם צריכה לדאוג שיכבדו את האב ויקומו לפניו כשנכנס, שכל אחד צריך לדאוג לכבוד השני ולמחות אם יש זלזול וחסר כבוד לשני.

שיסוד החינוך תלוי במצות כבוד אב ואם, כמו שכתב האברבנאל בפרשת יתרו: שיסוד הדת והאמונה הוא על ידי שהבנים מקבלים תורה ומוסר והנהגות מההורים, כמו שכתוב: "שאל אביך ויגדך" וגו', וכתיב: "והודעתם לבניך ולבני בניך יום" וגו', ולפיכך נצטוינו בכבודם ובמוראם של ההורים, עין שם. ולכן צריך ללמוד עם הילדים הילכות כבוד אב ואם ומוראם.

אנו רואים, בעונותינו הרבים, כשהבנים אינם מכבדים את הוריהם ומתחצפים אליהם, הם אינם עושים את רצונם גם כשמצווים אותם בדרך תורה ומצוות, ואיש בדרכו הולך עד שיש שסוטים לגמרי מדרך התורה והמצוות, וכל זה משום שלא חינכו אותם בילדותם בכבוד אב ואם כמו שצריך.

ולכן אין לאב ואם למחול על כבודם בזה, אדרבה הבנים והבנות צריכים לעמוד בפניהם וכן שאר מיני כבוד, כדי שיהא מוראם עליהם וישמעו דבריהם. עין בחזון איש יורה דעה סימן קנ"א אות ב'.

אמנם אסור לאדם להכביד עלו על בניו ולדקדק עמהם, כדי שלא יביאם לידי מכשול. וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע, ולכן יזהר האב שלא להכביד ולצוות על בניו דבר שחושב שמא לא ישמעו לו, ונמצא עובר על: "לפני עור לא תתן מכשול", על דרך שאמרו במסכת מועד קטן (דף יז.): המכה לבנו גדול היו מנדים אותו, שהרי עובר על "לפני עור לא תתן מכשול", וגדול זה לפי טבע הבן, שיש לחוש שמא יתריס כנגדו בדבור או במעשה, אף שעדין אינו בר מצוות. ולכן יבקש לפי דעתו של בן ולפי מדתו, ויהיה שוקל בפלס וקולע אל השערה ולא יחטיא, עין בפלא יועץ ערך מורא. וכן צריך למחול ולהעלים עיניו מהם, שהאב שמחל על כבודו, כבודו מחול. וכתב בספר חסידים סימן קנ"ב: ולכן טוב הוא לכל יראי השם שימחלו לבניהם את כבודם אף בלא ידיעתם, כדי שלא להעניש. אמנם במה שהבנים יכולים לעמוד יש לבקש מהם, וכן אין לוותר להם על קימה בפני אב ואם, וכל שכן שלא לבזות ולזלזל אב או אם.

ה. משמעת

ביסודות החינוך [חלק א' ל"ח] של הרש"ר הירש זצ"ל כתב: כאשר חינכת את ילדך למשמעת, הצלחת כבר מראש בכל שטחי החינוך, ובלי טורח רב תצליח לכוון אותו לאן שאתה רוצה.

ועוד כתב שם: "שהנחנו את הילד בשנתים הראשונות שלו להתרגל לציית רק לרצונו הוא ולעקשנותו, זאת אומרת שיפנקו אותו, כמובן, שהרושם של השנתים הראשונות לא יטשטש מהר, כי הוא מצא אופי חדש ובלתי מכוון לגמרי, ועל כן אי אפשר להפך את הרשם של עקשנות ופינוק למשמעת וציות, ואין הילד יכול פתאום להתחיל בביטול רצונו המפתח לעקשנות מפני רצוננו ושאיפתנו".

מבואר שיש להרגיל את הילד למשמעת וצייתנות כבר בשנתים הראשונות, יש לעמד על דברים מסוימים שיציית להם ולא לוותר לילד, כדי שלא יתרגל לפינוק אלא למשמעת. ויש להענישו לפי כחו והבנתו כבר בגיל זה. ברור שאין להכריחו בהרבה דברים, תפסת מרובה לא תפסת, אלא יש לעמוד על דבר מסוים ולא לוותר עליו, וככל שגדל הילד יש להרגילו לציית ליותר דברים.

וכן יש להרגיל את הילד שלא כל מה שמבקש הוא מקבל, בין ממתק ובין משחק, ובין אוכל מיוחד שרוצה בו, שאם לא כן הוא מתרגל לפינוק ולעקשנות, וככל שיגדל ירבו דרישותיו וקשה לשנות את אופיו העקשני. אמנם יש להסביר לו שזה לא טוב בשבילו, כדי שיבין שהוריו מבינים טוב ממנו ועליו לסמוך עליהם.

ו. חינוך של ההורים והמורים.

יש אבות שסומכים על חינוך הרבנים בתלמוד תורה או בישיבה, וכן סומכים על המורות בבית הספר, וזו טעות חמורה, המורים רק מסייעים בחינוך, אבל עיקר החינוך בא מצד ההורים הם יכולים יותר לפקח על ילדיהם, בבית ובשעות החופשה, ויכולים לחנך כל ילד לפי דרכו, והשפעתם על ילדיהם גדולה יותר מן המורים. אמנם צריך להיות בקשר עם המורים, כדי לידע את חסרונותיהם של ילדיהם ולחנך אותם בזה.

ואף שנראה להורים שהרב או המורה טעו בחינוך הבן או הבת, אסור להורים לזלזל בהם, ובפרט ליד הילד, כל מילה של זלזול מצד ההורים כלפי בית הספר ומוריו, משפילה את כבודם בעיני התלמיד, וזה יפגע בלמודיו והוא לא יקבל כראוי את דברי המורים, בין בלמודים ובין ביראת שמים והנהגות, וכן לא יכבדם כראוי. אדרבה צריכים ההורים לדבר רק טוב על המורים לפני ילדיהם, ובצנעא אפשר לדבר עם המורים ולברר את סבת העונש וכדומה, מבלי שהילד ירגיש כלל שיש טענה על המורים, ובפרט שהרבה פעמים המורים צדקו, והילדים הגזימו בהתיחסות המורים.

וכן אין לאב להטיל את חינוך הילדים רק על אשתו, מפני שרובץ עליה גם על הבית, ולפעמים היא גם מטפלת בתינוק או בילד קטן, ולפעמים מוטל עליה גם חלק מעל הפרנסה, ואין לה זמן וכח לפקח על הילדים ולחנכם כראוי. ולכן האב אינו יכול להיות מופקע מעול החינוך, הוא צריך לשים לב מה עושים ילדיו בשעות הפנאי, למי הם הולכים וכדומה. וכן הוא צריך ללמוד עם הילדים גמרא ומשנה ונביא וחומש והלכה, ואפלו לימוד של א' ב', אין זה ביזבוז זמן חס ושלום, זו מצוות תלמוד תורה, ובשעה שלומד עם בנו כאילו קבלה מהר סיני, כמו שכתוב במסכת קדושין (דף ל:) ועוד שזה קושר את הבן עם אביו, וגם שיגדל הוא יהא קשור אליו בין בלמוד ובין בתפלות, ולכן האב צריך להיות אחראי גם ללמודי ילדיו וגם לנושא התפלות בבית הכנסת ובבית.

ואף לחינוך בנותיו אחראי האב, בין ללמדן ארחות חיים, מוסר וצניעות, ובין ללמדן חומש והלכות וכדומה, כדי שתהא להן השקפה נכונה ויראת שמים, וכן כדי שיהיו דומות במדות וביראת שמים לאביהן, ויהא ראוי לומר להן בת פלוני לפלוני.

ועוד שאת עקר המורא בחינוך מקבלים הילדים מן האב, ממנו הם יראים יותר מן האם, כמו שכתוב במסכת קדושין (דף לא.) ולכן אסור לאב להתנער מן החינוך, הוא צריך לסייע לאשתו לחנך את ילדיו.

וכן צריכים האב והאם לדון ולהתיעץ יחד לגבי חינוך הבנים והבנות, על כל בן וכל בת בנפרד, ואיש לרעהו יאמר חזק. שניהם שותפים בחינוך, ולכל אחד יש מבט נכון אף שהוא שונה, האיש שכלי והאשה רגשית, וכן יש לה בינה יתרה, ולכן הוא צריך להתייעץ עמה גם בנושא חשוב זה של חינוך ילדיו, ולפעל יחד ובדעה מאוחדת כדלעיל אות ג'.

ולכן האב צריך לסייע לאשתו מבית ומחוץ, גם בשעות הצהרים, וכן צריך לשבח ולעודד את אישתו וליתן לה כוחות נפש, כדי לעמוד בעול הבית והחינוך, וכן צריך להשגיח בחוץ להיכן הולכים הבנים והבנות, ומתי חוזרים, לבקר בישיבות ולהראות לבניו שאכפת לו מהם, ולהעניק להם חום ואהבה. וזה גם מסייע שתמיד הילד יראה דמות דיוקנו של אביו וימנע מעבירות. וכמו שזכה יוסף הצדיק לראות דמות דיוקנו של אביו.

ז. קנאה

במסכת שבת (דף י':) לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו, נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים. הרי שצריך להזהר שלא ליתן או להעניק אהבה לבן אחד יותר משאר בניו.

ואם צריך ליתן פרס לבנו על שנצטיין, עדיף ליתן לו בצנעה שלא ידעו מזה שאר בניו, או יתן לכולם בשוה, ויאמר להם שהם מקבלים זאת בזכות האח שנצטיין, וגם בזה נאמר קנאת סופרים תרבה חכמה.

אם יש מריבה בין האחים, בדרך כלל אין להורים להתערב, אלא ליתן להם להסתדר, שאם ההורים יתערבו ירגיש אח אחד מקפח. אמנם במריבות גדולות צריך להתערב, אף שאין חשש שיזיקו זה את זה.

וכל שכן שיש חשש שיזיקו זה את זה, כגון: שילד גדול מכה לאחיו הקטן, צריך להפסיקו מיד, ואף מותר להכותו כדי שידע את חומרת הדבר, עיין להלן פרק ג' אות ב' דבור המתחיל וכן.

פרק שני - דוגמא אישית

א. דוגמא אישית

עקר החינוך תלוי בהתנהגות ההורים, שאת זה הילדים קולטים אף שהם קטנים מאד, והילדים רוצים להתדמות להורים ולחקות אותם, בין בעניני צניעות בין בדבורים ובין במעשים. והתנהגות ההורים כראוי לפני ילדיהם מועילה הרבה יותר מדיבורים ושכנועים ומוסר לילדים. ולכן לפני שההורים רוצים לחנך את ילדיהם צריך שיחנכו בראשונה את עצמם.

ככל שההורים יִראו שהם עבדי השם ושואפים לשלימות בעבודת השם, ועושים הכל בשמחה ובהתפעלות לימוד תורה, מצוות ומאה ברכות, זה נותן רושם חזק בלב ילדיהם, וגם הם ישאפו להיות כמו ההורים.

ובעיקר הדוגמא האישית במידות, כגון: שליטה על כעס וההסתפקות במועט וכדומה, מועילה מאד בחינוך.

דוגמא אישית טובה, מועילה בעיקר כשהיחס בין ההורים והילד הוא לבבי וחם מתוך אהבה וקרוב, ואז הילד רוצה להדמות להורים.

ולכן צריכים ההורים ללמד מוסר ולהתחזק במידות ודרך ארץ, כדי שיוכלו לחנך את ילדיהם כראוי, וכן לקרב את בניהם ולהעניק להם הרבה אהבה וחום, כדי שהילדים ידבקו בהם ויעשו כמעשיהם.

ב. שמירת הלשון

יש להזהר מאד שלא לדבר לשון הרע ליד הילדים ואפלו לתועלת, כמו שמצוי שהאמא מדברת בטלפון, ומספרת על תעלולי בנה או בתה או עצלותה בעזרה בבית, דברים שהבן מבין ומתבייש בזה, ואף שהאם מתכוונת לתועלת, כדי להתייעץ על חינוך בנה ואיך להגיב או לתקן, ומותר לה לעשות זאת כיון שזה לתועלת [באפנים המוזכרים בספר חפץ חיים], אבל אסור לעשות זאת ליד אחד הילדים, אף שאינה מדברת עליו אלא על אחיו ועל אחותו, שהוא אינו מבין שזה לתועלת, או שאינו יודע שמותר לדבר לצורך תועלת, ויבוא לדבר לשון הרע בחינם, ולא יועילו כל המוסרים והדבורים בעוון לשון הרע, שהרי שומע את הוריו מדברים לשון הרע. והבן מתרגל לדבר לשון הרע שסובר שזה היתר, ואחר כך קשה מאד לשרש זאת ולמנעו מהרגליו הרעים.

וצריך להרגיל את הילד מגיל קטן שלא להלשין ולספר על חברים ושכנים ואחים וכדומה, ואף שהוא רוצה לספר על חבר, צריך להרגילו שלא יזכיר שמות, ורק אם ההורים רואים שהדבר חמור וצריך לידע על מי מדבר, כדי להזהיר את הוריו או את

המחנך וכדומה, מתר לשאול את הבן במי מדובר, ולבאר לו שזה לתועלת וזה מותר. עיין ב"חפץ חיים" הלכות לשון הרע כלל ט', ה' בהגה"ה שצריך להדריכו מנערותו בענין שמירת הלשון, כדי שלא יתרגל לדבר מה שהוא רוצה, שאז קשה מאד לינטות מטבעו זה.

וכן אם האב או האם מזהירים את הבן שלא יתחבר עם פלוני, או שלא יכנס לבית השכן וכדומה, צריך לבאר לו שבזה מותר לדבר ולהזהיר כיון שיש בזה חשש קלקול, שאם לא כן לא יבין הבן למה תמיד מזהירים אותו מלשון הרע, וכעת ההורים מספרים לשון הרע על פלוני.

טבע הילדים להלשין על אחים ואחיות, כדי לשמוח במפלתם, או כדי להראות שהם יותר טובים וצדיקים, וזהו הרגל רע. צריך לבאר לילדים שלא ילשינו על האחים וצריך להעלים עין, ואם אי אפשר להעלים עין, שיוכיחנו מתחילה לבד, ורק אם זה דבר חמור מאוד או מסוכן, מותר לספר להורים כיון שיש בזה תועלת גדולה וזה מוכרח, אבל מה שאינו מכרח אסור לספר להורים.

ג. לימוד תורה

שאיפת כל אב ואם שבנם יהא תלמיד חכם ויתמיד בלמודו, ואם רואים שהבן אינו לומד בבית ומתבטל, הם חושבים שזה סתירה לשאיפתם, ולכן הם מאיצים בבן ללמד גם בבית ולא להתבטל, זו טעות חמורה. הבן צריך גם לשחק בבית או לקרוא וכדומה, אף שהוא גדול, והאצה והכרח בבן ללמוד אז נגד טבעו, אין זה חינוך טוב, ועין להלן פרק רביעי אות ה'.

ובפרט שהבן רואה את אביו מתבטל מן התורה בבית וכדומה, שאז כל השכנועים שהבן ילמד תורה הם לשוא. האב מסמל דוגמא אישית לבנו על חשיבות הלימוד בזמנו הפנוי. ולכן צריך האב להראות דוגמא אישית וללמוד גם בבית ובקול רם, ורצוי לפעמים אף עם חברותא, כדי למשך גם את רצון בניו ללמוד בבית ולהחדיר בהם אהבת תורה, ואף שהבן יודע שאביו לומד כל היום בכולל או מלמד, אינו מועיל אם בעיניו רואה את אביו מתבטל בבית.

ואף שהאבא מוכרח לעבוד או לעשות סדוריו בערב, צריך להראות לבן שיש לו צער מזה והוא רוצה ללמוד כל היום אם יש באפשרותו, ונפקא מינה שבזמן שהוא פנוי, כגון: בשבתות ומועדים, וביום שאינו עובד שילמד. וכן כשהוא לומד בבית, יראה שמחה בלמוד, ואף שהולך לשעור כל ערב, יראה שמחה גדולה בצאתו לשעור ובחזרתו לביתו,

שעל ידי זה מחדיר את חשיבות לימוד התורה לבניו, וזה מועיל הרבה יותר ממוסרים ואלוצים ללמוד תורה.

ד. אמת

השל''ה הקדוש [בחלק א' עמוד 86] כתב: ''כלל גדול יהיה לאדם המייסר בנו, ושיהיה בטוח שהבן הולך בדרך הישר אף בסתר שלא בפני האב, יראה בכל כוחו להדריכו במדת אמת, כמו שכתוב: למדו לשונו דבר אמת, ויגדיל לו עונש השקר אפלו בשיחה בטלה, ויתפאר לו השכר הגדול מהאומר אמת, ויטיל מורא גדול עליו באם יוציא מפיו דבר אחד של שקר, יתרה בו התראות גדולות.

נמצא כשיהיה מידה זו של אמת תקועה בלב הבן, אז יקיים הבן כל מצוות אביו, כי ירא שישאלנו אביו עשית כך וכך או מה המעשה אשר עשית, והוא ישיב לו מפני היראה אמת, כי ירא אולי יאחז ונמצא בדאי וענשו יהיה מרבה, ומכוח שמוכרח לומר אמת, נמצא מוכרח להיות סור מרע ועשה טוב.

והנה בירושלים היה רגיל אצלי חסיד גדול, מחסידי עליון הספרדים, ואם היו נותנים לו עולם ומלואו, לא היה חס ושלום מוציא מפיו דבר שאינו אמת בברור. וספר לי מנהג אביו בעודו היה נער הוא ואחיו, ואם נעשה דבר שלא כהגן, אמר אביו: מי יודה על חטאו ויאמר אמת, אזי אמחל לו, רק יזהר מהיום והלאה שלא ישנה באוולתו. ומי שיכפר ואני אחקור ואדרוש שאחז בשקר וכפר, אני אעשה לו עונשים בכפלי כפלים. וכן עשה, מי שהודה מחל לו ונתן לו מתנה איזה מטבעות בעבור שהודה האמת, וְלָאַחֵר ששיקר ענשו בעונשים גדולים, כך היה מגדל בניו במדת האמת והיה קונה האמת במטבעות, לקיים ''אמת קנה'', ונעשה בבנו החסיד טבע האמת עולמית, עד כאן לשון השל''ה.

ביסודות החינוך של הרש''ר [חלק ב' נ''ח] כתב: ''מלבד המשמעת צריכה אהבת האמת להיות המידה הראשונה במעלה, אשר כל שאר המידות מתבססות עליה, לפי שכל חריגה מן האמת עלולה למנוע את התפתחות הנשמה הרכה, ואף על פי כן דוקא ההורים הם הם אשר פעמים רבות יתנו לילדים משחר ינקותם דוגמא של סטיה מן האמת. משלים הם את עצמם כי זה אינו אלא ענין של מה בכך, אבל למעשה נודעת לזה חשיבות מרובה, ונשקפת מכך סכנה להתפתחותם הרצויה של הילדים''.

במסכת סוכה (דף מו:) למדונו חז''ל שלא יבטיח אדם לקטן אתן לך משהו, ולבסוף אינו נותן לו, משום שבזה הוא מלמדו לשקר, שנאמר [ירמיה ט', ד']: ''למדו לשונם דבר שקר'', מבאר שהנהגת שקר אחת של האב או המחנך, מלמדת את הבן או התלמיד לשקר תמיד,

וכל המוסר והדבורים על שקר לא יועילו, שהרי האב הבטיח ולא קיים ואם כן הוא שקר, ואין סומכים על הבן שילמד זכות על אביו ששכח וכדומה, דאין בו דעה ללמד זכות.

ה. החדרת ערכים נכונים

ההורים יכולים בדבור בעלמא, כגון: בשולחן של שבת, ליתן את הערכים לילדיהם ולנווט אותם לדורות. הילדים קולטים את מה שההורים מחשיבים, אם הם משבחים תלמידי חכמים ומספרים על גדולי תורה בהתפעלות, זה נכנס ללב ילדיהם, וגם הם יעריכו תלמידי חכמים וירצו להיות כמותם, וכן הבנות ירצו להנשא רק לתלמיד חכם. ואם ההורים מדברים על כסף ועסקים, או על גדלות הרופא או הפרופסור או בעל מלאכה, וכבודם ניכר מתוך התפעלותם מהם, לזה ישאפו גם ילדיהם, ואיך יצפו מהם ללמוד ולהיות אברך או להנשא לאברך?

ולכן צריך האב או האם להכין מעשיות על גדולי התורה וצדיקי הדור, ולשבח אותם בשולחן שבת ובכל הזדמנות, ולהסביר שעמל התורה זה חשוב מן הכל, ואין כבוד אלא תורה, וכמה זכו גדולי התורה, ולהתפעל ממעשיהם ולהחדיר לילדיהם את חשיבותם, ושהם מגנים על הדור. וכמו שכתוב בפרשת שלח לך: "היש בה עץ אם אין", אלו הצדיקים שמגנים על הדור, כמו שפרש שם רש"י. וכן לדבר בשבחו של המרא דאתרא וכדומה, כדי להחשיבו בעיני ילדיהם, גם כדי שהם יקבלו ממנו, וגם כדי שישאפו להיות גדולי תורה.

וכן אם בא בחור ישיבה או אברך לבית, צריך מאוד לכבדו ולהחשיבו בעיני ילדיו, באשר הוא עמל בתורה, וכל שכן כשנכנס תלמיד חכם לבית, צריך לכבדו בכל מיני אפשרויות, ולהגיש לו מאכל ומשקה חשוב, ולהושיבו במקום הכי חשוב, זה פועל הרבה אצל הילדים, ההתרגשות לפני תלמיד חכם וראית חשיבותו נכנסת ללבם, והם ירצו להדמות לו.

ויש שעושים להפך, כשנכנס עשיר או רופא לבית, מכבדים אותו מאד, ואילו נכנס בן תורה או אברך או תלמיד חכם לבית, אינם מתיחסים אליו בכבוד כפי הראוי לו, וזה מראה לילדים שהתורה לא חשובה כל כך חס ושלום, וישאפו לכבוד של רופא או עשירות, ואף שההורים יאמרו להם שחשוב ללמוד תורה, זה לא יעזור כלום, כשרואים בעיניהם שהכבוד לתורה אינו חשוב ככבוד לעשיר או לרופא.

פרק שלישי - תוכחה ומוסר

א. תוכחה

עקר החינוך אינו תלוי בתוכחות והענשות, אף על גב שגם זה מוכרח, אבל זה רק פרט קטן בחינוך, צריך לרחק ולהוכיח, אבל מעט ובעדינות. וכמו שכתוב במסכת סוטה (דף מ"ז:) שכלפי ילדים לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. צריך מידי פעם דחיה אבל רק ביד שמאל החלשה, אבל עקר החינוך בא על ידי ימין מקרבת הקרוב צריך להיות חזק יותר ותמידי כל יום לקרב אותו בשבחים ועידוד, ורק מידי פעם צריך גם לרחק על ידי תוכחה בניחותא.

במסכת שבת (דף לד.) צריך למימרינהו בניחותא, כי היכי דליקבלינהו מיניה, כדי שהתוכחה תועיל ויקבלו ממנו צריך לאמרו בניחותא, לומר לו בבקשה, עם הסבר, ולא כאדם שנותן פקודות וצווים, ההורים אינם צריכים להיות בבית שוטרים ומשגיחים, אין זה עיקר תפקידם, אלא עיקר תפקידם הוא החום והאהבה והקירוב לילדים, גם אם לבנה וגם אב לבתו צריך קירוב ושבחים ונגיעות של חיבה וחום אף שהם גדולים.

ועוד שהעדוד והחום שנותנים ההורים לבניהם ובנותיהם קושר אותם לבית, אבל אם אין ההורים נותנים מספיק חום ואהבה וקרוב, אלא הם בעיקר שוטרים ומחנכים, הילדים יכולים חס ושלום לחפש את החום הזה בחוץ בין חברים, ולהיות מנתקים מביתם ומהוריהם, וזו סבה לקלקול רוחני באשר החברים מכתיבים להם מה לעשות, שהרי הם נקשרים למקור החום והקרבה. והרבה בנים ובנות שהתקלקלו, סיפרו שהסבה העיקרית לזה, משום שהיה חסר להם חום וקרבה בבית.

ולכן צריך לשבח את הבן והבת על כל מעשה טוב שעושים, ולהראות להם את מעלתם בין ברוחניות ובין בגשמיות, ואף שנכשלו במבחן לא לנזוף בהם על זה, אלא לעודדם אתה מסוגל ליותר, בפעם הבאה נלמד ביחד למבחן, ואדרבה כשמצליח במבחן לעודדו ולשבחו על זה, וזה נותן לו כוחות להתאמץ גם בפעמים הבאות.

וכן כשהבן התבטל מן התורה לא לנזוף בו ולהעניש, אלא לעודדו אתה מסוגל ללמוד, אתה יכול להיות תלמיד חכם, ואדרבה כשהבן למד וניצל את הזמן צריך לעודדו ולשבחו על זה, ליתן לו פרס, ואפילו להכין עוגה על הצלחתו, וזה נותן לו כוחות להמשיך להתמיד.

תוכחה זו היא בעקיפין, והיא מועילה הרבה יותר מתוכחה גלויה. עידוד בזמן הצלחה, מועיל יותר מתוכחה או עונש בזמן כשלון.

היחס החם עם הילד בגיל הינקות מקשר ביניהם, וכשהילד יגדל יהיה מקורב להוריו ופתוח אליהם, גם בתקופות הקשות בגיל ארבע עשרה חמש עשרה, אבל הענשה רבה ומכות בגיל הרך מרחיקות מן ההורים ואינו פתוח אליהם כראוי, ובתקופות הקשות יהא קרע ביניהם, חס ושלום.

כשיש הרבה ימין מקרבת על ידי מלא החם והאהבה, חיוך ודבור בלשון רכה, לא צריך הרבה דחיה של שמאל דוחה, כדי לעשות רושם, מספיק אם ההורה מסתכל עליו בפנים חמוצות, או שאומר לו מלה קשה, זה כבר עושה עליו רושם, כיון שאינו רוצה לאבד את האהבה התמידית של ההורים. העונש הוא במה שמאבד את האהבה של ההורים, וזה מספיק.

אבל אם ההורה תמיד מעניש את הילד על ידי מכות או צעקות, כבר שום דבר אינו עושה עליו רשם, ועוד שהוא מרגיש שההורה מתרגז ואינו שולט על עצמו, והיאך הוא יכול לדרוש מבנו שישתלט על עצמו. אדרבה אם ההורה כובש את הכעס ואומר זאת ברוח טובה ובשקט אבל נמרצות, זה עושה הרבה יותר רושם על הילד והדברים מתקבלים.

שמעתי על אחד מגדולי ישראל, שהיה לו בגד מיוחד שלבשו בעת שהוצרך להכות ילדיו, כדי שעד שילבש בגד זה, הוא נרגע ולא הכה מתוך כעס, או שהיה די לילד שיראהו לבוש בגד זה ולא היה צריך להכותו.

ב. אימה יתרה

במסכת גיטין (דף ו׳:) אמר רב חסדא: לעולם אל יטיל אדם אימה יתרה בתוך ביתו וכו׳. ומבאר שם אף שמטרתו להוכיח, אסור שיהא על ידי אימה יתרה, בין על ידי הכאה ובין על ידי צעקה, שזה גורם לנזקים ופחדים, ואף הצעקה גורמת נזק גדול. ועוד שזה גורם לילד לשקר, שהרי אם יאמר את האמת שלא למד או שלא התפלל או שלא ברך וכדומה, יודע שיענש הרבה, ומהפחד הוא מעדיף לשקר, ואף הוא יכול לחלל שבת חס ושלום, כגון שלא הספיק לעשות את מה שמוטל עליו לפני כניסת השבת, שהרי יודע שאביו יכעס עליו מאד ויענישו.

ומשמע שאין להטיל אימה יתרה בתוך ביתו, אבל קצת אימה צריך, שאם האב והאם מוותרים על כל דבר, בטל החינוך והילדים לא יהיו ממושמעים להורים. עיין לעיל פרק ראשון אות ה׳. וצריך להבין איזו אימה כן צריך, ועל מה להטיל אימה.

ליתן מכות לילד בכל הזדמנות ועל כל המראת פי הוריו, ודאי שזה נחשב אימה יתרה, וזה אסור. וכן צעקות ונזיפות או איומים חשוב אימה יתרה, ולפעמים זה מזיק יותר ממכות. ועוד שאם על כל דבר שהבן עושה בטעות האב מכה או צועק וכדומה, אין לבן

קנה מדה נכון מה חמור ומה אינו חמור, שהרי האב מכה אותו או צועק עליו בין שעשה עוון ובין שהפיל כוס ושבר אותה, אלא צריך להגיב בחומרא רק על הדברים החמורים שעשה הילד, ולהעלים עין משאר דברים, גם כדי שלא תהא אימה יתרה, וגם שהבן ידע להתיחס לדבר כפי חומרתו.

הענשה על ידי מכות אינה שיטה כלל, אף שהיא צריכה לעתים רחוקות על דברים חמורים שעשה הילד, וכן שיהא לילד אימה מאביו ואמו, וגם אז אסור להכותו מכות אכזריות שמא יזיק לילד, חס ושלום, וכן אין להכותו מתוך כעס שמא יזיק לו על ידי מכותיו, ולכן אין להכותו מיד בעשות הבן דבר חמור, או בשעה ששמע אביו את מעשה הבן, אלא להמתין עד שירגע ואז להכות, כדי שלא יהא מכת אויב אלא מכת אוהב כדי לחנך. וכמו שכתוב: "חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר". ועין במסכת מכות (דף ח.) שיש מצוה להכות את בנו אף שמתנהג כשורה, כדי שתהא לו אימה, וצריך לחפש הזדמנות על מה להכותו, וגם זה לעתים רחוקות. ועין בריש שמות רבה שאם אינו מענישו כלל, גורם שיצא לתרבות רעה אף שהוא מתנהג כשורה, וכמו בישמעאל ועשו ואבשלום ואדוניה.

באגרת הגר"א כתב: ועל קללה ושבועה וכזב, תכה אותם ולא תרחם עליהם כלל, כי חס ושלום בקלקול הבנים יענשו אב ואם מאד וכו', הרי רק בדברים החמורים האלו כתב שיכה אותם, אבל לא על שאר דברים ובטול מצוות כברכת המזון וכדומה, עיין שם.

וכן אם הבן מתנהג באכזריות שמכה לאחיו או לאחרים, יש להכותו כדי שלא יקנה מדת האכזריות, שהיא יסוד לעברות חמורות ודברים מסכנים, אבל אין להכותו לעתים קרובות אלא לעתים רחוקות.

ג. הענשה בטעות

אין להעניש את הילד אף כשעשה עוון חמור או טעות חמורה, אלא אם כן הילד יודע שעשה עוול, אבל אם אינו יודע את החמרא בדבר זה, אין להכותו, שאינו מבין על מה מגיעות לו מכות אלו ועונש זה, ולא תעזורנה המכות והעונשים בזה, כי הוא סובר שהוא צודק, ואביו טועה שמכהו ומענישו סתם, ואדרבה הוא יטור שנאה כלפי אביו ולא יתיחס למוסרו ותוכחתו, שיסבור שאביו אינו יודע לחנך, אלא מחמת כעסו ומדותיו הרעות מכהו ומענישו.

וכן לפני שמעניש את הילד צריך לברר כראוי אם באמת הוא אשם, או שהיה אנוס או שוגג, או שאחיו עשה זאת או הכריחו לעשות זאת, ולא יבוא להענישו בחינם, שאז הוא מזיק בחינוכו.

ואם האב הכה את בנו, ואחר כך התברר לו שזה היה בחינם ושלא בצדק, שאין בנו אשם כלל ולא עשה עוול, יש לאב להתנצל לפני בנו שהוא לא ידע וטעה, שגיאות מי יבין, ואנו רק בני אדם, ויפייס את בנו ויעניק לו משהו להראות שאין בלבו עליו והוא טעה. אבל אם חס ושלום לא ירצה האב להודות בטעותו, ויחזיק עצמו לצודק ואת בנו אשם, כדי שלא להוריד מכבודו לפני בנו להחזיק עצמו טועה, הוא יותר הורס את החינוך ואת עמדתו וכבודו, שהבן תמיד יאשים את אביו בלבו, איך היכהו לחנם, ואף שידע שטעה לא הודה על האמת, ושוב לא יקבל הבן תוכחה ומוסר מאביו.

ובפרט יש להזהר שלא יכה לבנו גדול, שהמכה לבנו. גדול היו מנדים אותו, מפני שעובר על "לפני עור לא תתן מכשול", כמו שכתוב במסכת מועד קטן (דף יז.) ובשלחן ערוך ביורה דעה סימן ר"מ סעיף כ', והינו שעל ידי שמכה בנו גדול, יש לחוש שמא הבן יתמרד נגד אביו, ויתריס כנגדו בדבור או במעשה, וגדול זה לפי טבע הבן, ואפלו אינו בר מצוה אסור להכותו כל שיש לחוש שיתריס כנגדו, עיין שם בברכי יוסף.

צריך להזהר מאד שלא להעניש את הילד [על ידי הכאה או צעקה], בזמן שיש לחצים ומניעים של מדות שאינם מסייעים לחינוך, כגון: מתוך כעס, או מתוך כבוד שאני רוצה שבני יתנהג כראוי לפני אורחים, או מתוך קנאה שבני יתנהג כמו בנו של השכן או החבר, אין בזה חנך לנער על פי דרכו, אלא מתוך מניעים שלי, ואין זה חינוך טוב, ובפרט שהילד מרגיש את המניעים השליליים של ההורים ומתמרד בתוכו.

וכן אין לחנך את הילד במה שהיה חסר להורים בילדותם, ורצונם להעניק זאת לבנם אף שאינו מתאים לו, כגון: פינוק יתר ופזור ממון, או ליתן לו מעמד מכובד ומשרה חשובה. אלא צריך לחנכו לפי מה שהוא מוכשר ומה שיתאים לו ויצליח בזה, ולא לפי מה שמתאים להורים וכל רצונם היה בזה. אין בזה חנך לנער על פי דרכו שלו.

ד. מוסר

עקר התוכחה והמוסר לבניו אינו על ידי הענשה ונזיפה, אלא על ידי הסבר ומוסר שלא בשעת מעשה, על חומרת העוון והעונש על זה, והשכר על מי שנזהר בזה, שזה פועל בנפש הילד הרבה יותר מעונש, ויספר לילד מעשיות על נושא זה, שבזה משריש לילד ומקנה לו הדבר.

ולכן יש להורים לישב עם ילדיהם, וכל פעם לומר להם מוסר בעל פה או על ידי קריאת ספר מוסר לפי דרגתם, כגון ספר אורחות צדיקים וכדומה, ולהכין להם מעשה. וצריך לעשות זאת בקביעות יום יום אפלו זמן מועט, הרצף בזה משפיע יותר.

וכן יש לבאר להם את יסודות האמונה ושלשה עשר עיקרי האמונה, לספר להם על הקדוש ברוך הוא, מי ברא אותנו ואת כל היצורים בעולם. וכן להמחיש להם העונש למי שעושה עבירות, מהו גיהנום וכדומה, כדי להחדיר לבניו יראת שמים, חומרת העברות כגון: גזל, היזק לשני, שקר, לשון הרע וכדומה. והשכר הגדול למי שלומד תורה ומקיים מצוות ומוותר וכדומה.

אין ללמד או לבאר לילד בזמן שאתה בכעס, זה לא יעשה פירות גם משום שאין אתה יכול לבאר לו זאת כראוי בזמן כעס, וגם הבן לא יקבל ממך באותו זמן, כי הוא מרגיש שאתה בכעס.

וכן אין ללמד או לבאר לילד בזמן שהוא בכעס או בחרדה ופחד, מחמת שהוא נדהם על מה שעשה, או שהוא מפחד ממכות, או שהוא בכעס או בחרדה מחמת דבר אחר, אז אין התוכחה והמוסר מועילים, כיוון שאין אז בית קבול לילד לקבל התוכחה והמוסר, אלא צריך ללמדו ולחנכו גם כשאתה רגוע וגם כשהוא רגוע, ואז זה עושה פירות.

ה. הסברה

עקר החינוך והמוסר לילד אינו על ידי אמירת ההלכות כך תעשה וכך לא תעשה, הילד אינו רובוט, ואף אם הוא עושה אחר שההורים צווהו והזהירוהו בכך, הוא מרגיש שעושה כן מתוך הכרח, שאינו מבין מה הטעם בכך, ולכן גם כשעושה אינו עושה ברצון, ועל ידי זה הוא יכול להתחמק מזה, שאינו מבין את חשיבות הדבר, וכשיגדל יכול חס ושלום לעבור על צוויים אלו.

כדי שלמוד התורה וקיום המצוות והימנע מעברות יהיו דבר עצמי ופנימי בילד, ולא דבר חיצוני לו, צריך להסביר לו את הטעם בכל מצוה, ובעיקר להסביר לו את שלושה עשר עיקרי האמונה. השגחת השם יתברך על כל דבר ועל כל פרט בגלוי ובסתר, שאי אפשר להתחבא מהשם יתברך, שהוא נמצא בכל מקום לא רק בשמים, וכן לבאר לו את פלאי הבריאה פירות, פרחים, היופי שבבריאה והשגחת השם יתברך בזה. ענין שכר על המצוות ועונש על העברות, ענין גן עדן וגיהנום, וצריך להמחיש לו מהו גיהנום, על ידי שמראים לו את חם האש, ולהסביר לו שגיהנום רותח פי ששים מאש, וכיוצא בזה בשאר עיקרי האמונה.

אין לחשוב שהילד קטן מדי ועליו לקיים את התורה בלי הסברים, אלא חנך לנער על פי דרכו, כל גיל צריך הסברים, ולפי כל גיל צריך להסביר בשפה שלו שיבין את הדברים כראוי, לפי הרמה שלו. וכמו שכתב הרמב"ם בהלכות חמץ ומצה פרק ז' הלכה ב' גבי ספור יציאת מצרים לפי דעתו של בן אביו מלמדו, כיצד אם היה קטן או טיפש, אומר לו

בני כולנו היינו עבדים כמו שפחה זו או כמו עבד זה במצרים וכו'. הרי שצריך להמחיש לו על ידי דוגמאות שפחה זו או עבד זה, והכל לפי דעתו של בן. ולכן בכל דבר שמסביר לו יש להביא לו דוגמאות ומעשיות שהיו, כדי להמחיש לו את גודל האיסור והעונש. המגיע למי שעובר על זה, ועל השכר שינתן למי שנמנע מעבירה זו או עשה מצוה זו. ואפילו בדברים של זהירות או מעשים בעלמא שצריך. לחנכם ולהזהירם, צריך להסביר להם את טעמו של דבר ואת חשיבות הענין.

וכן מבואר בפרשת ויצא גבי ההסבר של יעקב לרחל וללאה, על הצורך והחשיבות לעזוב את בית אביהן ולילך לארץ כנען, שרק אחר כל האריכות והטעמים בחשיבות הענין, אמר להם שגם השם יתברך ציווה לו כן, ולא אמר להם מתחלה שצריך לעשות כן משום שהשם יתברך ציווה, אלא אמר להם מתחלה את הטעם לכך וכדאי להם לעשות כן, כדי שיבינו את צווי השם יתברך ויתיישב הדבר על לבן ויעשו זאת ברצון. וכל שכן לבניו ובנותיו שצריך להסביר להם, כדי שיקיימו הדבר ברצון ומכל ליבם.

צריך לבאר לו את משמעות התפילה, שעל ידי תפילה כראוי ובכוונה זוכה לשפע מהשם יתברך, כי הוא שומע את הכל, וזה מועיל לכלל ישראל ולפרט. ולכן כדאי להתפלל במנין ובכוונה. וכן צריך לבאר לו את חשיבות לימוד התורה, את השפע שזה מוריד לעם ישראל ולמי שלומד, וזה שומר על עם ישראל ועל מי שלומד, ולכן לא כדאי ליבטל מן התורה, אבל לומר לו רק תלמד, אל תתבטל זה לא מספיק.

וכן במצוות שבין אדם לחברו, כגון חסד, השבת אבידה וכדומה צריך לבאר לו לפי תפיסתו והבנתו, וכן בסור מרע לשון הרע, לעג לזולת, שנאת חינם צריך להסביר לו על כבוד הזולת, ושבגלל זה חרב בית המקדש, ואם אתה נזהר אתה מקרב את הגאלה. כל יהודי הוא צלם אלקים, אל תעשה לחברך מה ששנאוי עליך וכדומה.

ו. דברים היוצאים מן הלב.

כמו שחינוך הילדים ותלמידים אינו מועיל בלי דוגמא אישית, כך המוסר שאומרים הורים לילדיהם ומחנכים לתלמידיהם, אינו מועיל אלא אם כן הוא יוצא מליבם, וזה על ידי שההורים והמחנכים קיימו זאת כבר לפני כן, או שיקבלו תחלה לקיים זאת בכל לבבם, ואז יכנסו דבריהם בקרב ליבם של בניהם ותלמידיהם, ויקימו זאת. אבל אם זה לא חדור בקרב ההורים, אזי הדברים לא יכנסו ללבם, אלא יגיעו רק לאזני בניהם ולא יעשו פירות, וכמו שכתב האלשיך בספרו ''תורת משה'' פרשת ואתחנן על הפסוק: ''והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך'', ואז ''ושננתם לבניך'' שיכנסו הדברים בקרב ליבם כחצי גיבור שנונים, עין שם.

וכן הדין גבי כל מחנך ודורש בקהל, וכן מוכיח את חברו ומשפחתו ואשתו, שאם מקבל על עצמו לקיים זאת תחלה בכל לבבו, זה יחדר גם לקרב לבו של השומע ויעשה פירות. ולכן לפני שהוא מוכיח או מלמד לבניו או לאחרים, צריך שילמד מוסר על דבר זה, עד שיצא הדיבור מלבו עם יראת שמים, וכמו שדרשו חז"ל בברכות (דף ו':) אמר רב הונא: כל אדם שיש בו יראת שמים דבריו נשמעים, שנאמר: "סוף דבר הכל נשמע" מתי דבריו יהיו נשמעין "את האלהים ירא" וגו'.

וכל שכן שאם בנושא שמוכיח לבניו או לאחרים, יש בו דבר לקוי, שאזי יהיה לבוז ולקלון שדבריו סותרים את מעשיו, ולא ישמעו את דבריו כלל.

ז. התיחסות לשאלות של הילד.

מצוי מאד שהבן שואל את אביו או אמו למה עושים כך, וההורים דוחים אותו משום שאין להם זמן לענות לו, ויש שמוסיפים ונוזפים בו תעשה ואל תשאל, ועל ידי זה מונעים את הבן מלשאול, והבן מרגיש שעושה זאת מתוך כפיה, וזה קלקול בחינוך כדלעיל.

ואדרבה דוקא כשהילד שואל יש לבאר לו הדבר לפי הבנתו, דוקא אז לבו פתוח להבין והוא מתעורר יותר בהבנת ההסבר, וטוב להאריך אז ולבאר לו את תוכן המצוה ואת גודל המצוה.

וכן גבי ספור יציאת מצרים, תיקנו חכמים שיהיה על ידי השאלות של הבן מה נשתנה, שאחר ששואל ארבע שאלות אביו עונה לו: עבדים היינו, וכמו שכתוב: "כי ישאלך בנך", "והגדת לבנך". וכן מצוה לעורר את הבן על ידי שנויים, כדי שישאל מה נשתנה, כמו שכתוב בשלחן ערוך סימן תע"ג סעיף ז'.

ועל ידי שהבן שואל, הוא מקבל את התשובה מתוך סקרנות ולבו פתוח לידע ולהבין, והדברים נכנסים בלבו ומתישבים בלבו כראוי, ואז הוא עושה זאת יותר ברצון. ולמדנו מזה, דאדרבה צריך לעורר את סקרנות הילד כדי שישאל "את פתח לו", צריך לגרות אותו ולהסביר לו. וצריך להתיחס לשאלותיו ולענות לו כפי הבנתו, ואם אין עושים זאת, מרגילין אותו לשטחיות וחוסר הבנה ולאדישות, וכן אין לו חשק ללמד ולהתענין.

ואף שהילד שואל שאלות בענין צניעות, הולדת ילדים וכדומה, אין לדחות אותו ולומר לו: אל תשאל שאלות כאלו, כיון שיצר הסקרנות שלו גדול בענין זה, הוא לא ישקט, ואדרבה הוא יכול לשאל בענין זה חברים או קרובי משפחה, ולקבל מידע לא צנוע, ועוד שבפעם הבאה לא ישאל את הוריו בכל עניניו, ויחפש לו מקור לא ראוי לקבל תשובות. אדרבה, צריך לעודד את הילד על ששואל, ולומר לו טוב ששאלת אותי, ותמיד תשאל אותי, וצריך ליתן לו תשובות המספקות את יצר הסקרנות שלו, ובדבר שצריך זהירות

בתשובה, כגון: עניין הולדה וכדומה, טוב להתיעץ איך לענות לו, ולהסביר לו את המינימום שמכרח, ועל ידי זה הילד פתוח להוריו לספר להם הכל, ולשאול אותם גם במצביו הקשים.

אם הילד מספר להוריו על ירידה רוחנית או חטא שנכשל בו, אסור לנזף בו ולהתקיף אותו או להענישו, כי זה יגרום לו שבפעם הבאה ימנע מלספר להוריו על מצבו, וינתק הקשר עם הוריו, אלא צריך לקרבו עם אהבה וחום, ולומר לו טוב שספרת, אנו מאד שמחים בזה, ולבאר לו כראוי את הנושא וחומרת הענין, בפעם זו או בפעם אחרת. וצריך לעשות זאת בחכמה, כדי שהבן לא ימנע מלספר שוב להורים על נסיונותיו או ירידותיו, ויקים שמאל דוחה וימין היד היותר חזקה מקרבת, כדלעיל אות א'. ועין להלן אות ח'.

כשהילד שואל על מעשה מצוה של האב, יש לנצל זאת ולבאר לו על חשיבות המצוה, ועל גדלות השם יתברך שאנו עושים זאת לכבודו, כגון: ששואל על מעשה שעושים לכבוד ההורים, צריך לבאר לו את חשיבות מצות כבוד אב ואם, ושצריך להכיר להם טובה, וזו הזדמנות נפלאה להסביר לו כשהוא שואל וגם רואה זאת הלכה למעשה דוגמא אישית. ולכן צריך לעשות המצוות בפני הילד, כדי שישאל ויסבירו לו, וכן כשמרים חפץ ואינו גוררו, כדי שלא יפריע לשכנים, או שלובש חליפה ומגבעת בשביל ברכת המזון וכדומה, צריך לעוררו לשאול ולבאר לו את חשיבות המצוה.

ח. התיחסות לילד בזמן ירידה.

יש תקופות ירידה לילדים בכל מיני שטחים, ויש לידע להתמודד בזמנים אלו ואיך להגיב. מצוי אצל ילדים ובפרט אצל נערים תקופה של חוצפה כלפי האבא או האמא, יש להזהר מאד שלא לדחות את הילד בתקופה זו, זה דבר טבעי שבא עם התפתחות הילד וגדילתו, שמרגיש שהוא עצמאי ואין צריך לאביו או לאמו ולכן מתחצף, אם ההורים לוקחים זאת בחומרה ודוחים את הילד, על ידי הענשות ונזיפות, הילד יכול להרגיש שכבר הוא רשע, שכן ההורים מתיחסים אליו כרשע, ואז הוא יכול לרדת יותר ברוחניות, שהרי הוא אומר: ממילא אני רשע.

אלא צריך לעודד ולקרב את הילד גם בתקופה זו, לבאר לו שזו תקופה קשה, כולם עוברים את זה [גם אנחנו עברנו את זה], וזה בא מחמת בגרותך, נכון שאסור להתחצף להורים, וצריך לכבדם כראוי ולא לצערם, אבל מי שנוהג כך בתקופה זו הוא לא רשע, זה יעבור כמו שעובר אצל כולם, בוא נעלה לאט לאט ונמנע מחצפות, ואז הילד מרגיש שיש לו הורים שרוצים בטובתו, ויש לו משען ועזר, וממילא הוא יעלה ויעשה רצון הוריו.

וכן אם הילד מתחיל לירד בלמודיו או מביא ציונים שאינם טובים, אין להענישו או לדחותו, זה מצוי כמעט אצל כל ילד ירידה ועליה, ואם תדחה אותו ותעניש אותו זה יתן לו יותר יאוש, ויאמר: אני לא מסוגל, והוא ירד יותר, אלא צריך לעודדו זה לא מתאים לך, אתה מסוגל ליותר, בוא נמצא פתרונות איך להצליח בלמוד, וזה מועיל הרבה יותר ממה שדוחה אותו, וכדלעיל.

ואדרבה, הקרוב מועיל יותר מן הרחוק, ובפרט כשהוא מגיע להישג טוב או מביא ציון טוב צריך לעודדו ולשבחו וליתן לו אפלו פרס וכדומה, שאז זה יותר מועיל מאשר להענישו בזמן שאינו מגיע להישג טוב, שבדרך כלל ההורים מגיבים אז בזעם, וכשמביא ציון טוב אינם מתייחסים, נהפוך הוא, צריך לעודדו ולשבחו כשמביא ציון טוב ומגיע להשגים טובים, ולהעלים עין כמעט לגמרי כשמביא ציון שאינו טוב, או שגם אז לעודדו וכדלעיל.

וכן גבי תפילה, כשהוא מתפלל טוב לעודדו ולשבחו וליתן לו פרס, וכשאינו מתפלל טוב אין להענישו, רק לבאר לו חשיבות התפלה ולעודדו אתה מסגל ליותר. וכן בכל עבודת השם או מעשה חסד ועזרה בבית וכדומה, צריך לעודדו ולבאר לו החשיבות בזה. כשהילד מתחצף וכדומה, אין להבהל ולגעור בו ולדחותו, גם אז צריך לדבר עמו בכבוד, לשמע מה מעיק עליו ולנסות לתקן. לפעמים עיקר הבעיה בהורים, הם צריכים לפשפש במעשיהם ולהתחזק ביראת שמים אמתית ובכבוד אב ואם, ואז זה ישפיע גם על הבנים שיכבדו את הוריהם כראוי.

יש להזהר מאד בתוכחה לילד שלא ליתן לו חותמת של שם גנאי, כגון: אתה חצפן או שקרן או עצלן או טפש, שאז הילד מקנה לעצמו שם זה ומציאות של גנאי, כיוון שכן קוראים לו, והוא מתייאש מתיקון בנושא זה, שהוא סובר שכך היא מהותו ולא שייך לתקן זה.

אלא צריך לומר לו בלשון זמני ומקרי: כעת התחצפת, אתה שקרת, אתה התעצלת, או התרשלת בלמודים, בלי ליתן לו חותמת ושם גנאי במהותו, ואז שייך לתקן זאת להבא, כיון שאין נותנים לו שם גנאי במהותו, אלא זה חסרון זמני של מעשה זה, ויש לומר לו: אתה התחצפת, אפשר לתקן זאת וצריך לתקן זאת, וכן בשאר דברים, כגון: שקר ועצלות והתרשלות בלמודים.

פרק רביעי - "חנוך לנער על פי דרכו"

א. חינוך מתאים ובזמן הנכון.

במשלי פרק כ"ב פסוק ו' כתוב: "חנך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה". הרלב"ג שם פרש: "אשר יחנך לנער על פי הדרך אשר מנהגו וטבעו ללכת בה לחשבו והשגתו שכבר יקבל המוסר כאשר יגדל" וכו'. והינו שצריכים ההורים להכיר את מנהגו וטבעיו של הילד, כדי לחנכו לפי טבעיו, אבל חינוך שלא לפי טבעיו שזה סותר את טבע הילד אינו חינוך טוב.

וכן הגר"א שם מפרש: "חנך לנער על פי דרכו", כשהוא עוד נער, ואז גם כשיזקין לא יסור ממנה. והענין כי האדם אי אפשר לו לשבר דרכו, כלומר: מזלו שנולד בו, אלא שניתנה הבחירה ביד האדם שיוכל לאחוז במזלו ולהעמידו כפי שירצה, או צדיק או רשע או בינוני. וכמו שאמרו במסכת שבת (דף קנו.) מי שנולד במזל מאדים יהיה שופך דמים. אמר רבי אשי או מקיז דם או לסטים או שוחט או מוהל, והינו אם הוא צדיק הוא ישתמש בכוח שפיכות הדמים שלו לדבר מצוה, להיות מוהל. אם הוא בינוני יהיה שוחט או מקיז דם, שיש בזה קצת מצוה ולא עבירה, אבל אם הוא רשע ישתמש בכח המאדים שבו לשפיכות דמים. וצריך לחנכו לפי טבעו, ולכוון אותו להשתמש בטבעיו לדברים טובים ללמוד תורה באפן שמתאים לו. ולקיום מצוות השייכים לטבעיו. ואז גם כשיזקין לא יסור ממנה, אבל אם אתה מכריחו נגד מזלו, עתה ישמע לך מיראתו אותך, אבל אחר כך בעת יוסר עולך מעל צווארו יסור ממנה, כי אי אפשר לו לשבר מזלו.

כשם שאי אפשר לשבור תכונות טבעיות, כך אי אפשר לדלג על תקופות התפתחות של הילד, אם המרגילה את בנה לנקיות לפני בוא הזמן שיכול לעמד בזה, אף שהיא מצליחה, ספק אם לא גרמה נזק לילד, זה גורם לו פצע נפשי העתיד להשפיע על כל התפתחותו ואופיו - פחדים, עצבנות וחסר עצמאות.

וכן המשחק הוא דבר רציני מאד אצל ילד וילדה, ואמר הגאון רבי ישראל סלנטר זצוק"ל, שילד השם קרש בתוך אמבטיה ואומר שזו ספינה, אזי אם לוקחים ממנו את הקרש הזה, הוי ממש כמו שמטביעים ספינה גדולה של אדם מבוגר, באשר קרש זה אצל הילד זוהי ספינה אצל אדם מבוגר.

אין לדכא את רצונו לשחק, אדרבה צריך לסייע לו בזה ולא להפריע לו. אם לא ישחק עכשו, הוא ישחק בגיל מבוגר, כיון שזה חסר לו. וכן אם מונעים ממנו לשחק, כדי שילמד יותר על חשבון המשחק, זה עלול לפתח שנאה בלב הילד להוריו וללמוד.

ב. חינוך למצוות

במסכת סוכה (דף מב.) תנו רבנן: קטן היודע לנענע חייב בלולב, להתעטף חייב בציצית, לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר אביו לומדו תורה וקריאת שמע, תורה

מאי היא אמר רב המנונא: ''תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב'', קריאת שמע מאי הוא פסוק ראשון.

מבואר שלכל מצווה יש לה זמן חינוך, ואין לחנך את הבן לפני שהגיע הזמן, צריך להתייחס לזמן הבנת הילד במצווה זו ולכח הצמיחה שלו, יש ללמדו בהדרגה לפי התקופה המתאימה לו למצווה זו.

מצוי מאד שבסעודת שבת דורשים מהילדים לשבת ליד השלחן במשך כל הסעודה, אף שהיא נמשכת שעה או שעה וחצי, לילד צעיר זה בלתי אפשרי, הוא אינו יכול לשבת במשך כל הסעודה, זה מעל הכחות שלו, ואם מכריחים אותו לעשות דבר מעל לכחותיו, זה מזיק לבניה שלו, ואף יכול להשניא עליו חס ושלום את סעודת שבת, הוא רואה בזה סיוט.

צריך שאחר שאכל הילד ליתן לו לשחק בחדר סמוך, בחלק מן הזמן של הסעדה, באופן שלא יפריע לשאר הילדים, ולקרוא לו רק בזמן שאומרים דבר תורה, וצריך למשוך ליבו בספורים יפים בפרשת השבוע, או בספורי צדיקים וכדומה, כדי שיהווה עבורו חוויה מעניינת וימשוך אותו. וכן בזמן השירה לקרוא לו לשירים שיש לו רצון לשיר, ולא לכפות עליו להיות כל זמן השירה.

וכן חינוך הילד בהכנות לשבת צריכה להיות בדברים שזה קל לו ומעניין אותו, ולא שירגיש בזה על וזה מעל לכחותיו, אדרבה, צריך ליתן לו הרגשה טובה שהוא גדול, והוא שותף ואחראי עם ההורים, וצריך לשבח אותו על זה, כגון: לומר לו: ''ילד גדול'', או ליתן לו פרס וכדומה.

ובפרט מצוי להכריח את הילד או ליתן לו על למעלה מכחותיו, כשיש אורחים וההורים רוצים להראות להם כמה שהילדים שלהם מחונכים, ומכריחים אותם להכין הרבה לכבוד שבת, או ליישב כל הסעדה ליד השלחן, וזה למעלה מכחותיו של הילד.

ג. בית הכנסת ותפלה

וכן לגבי הבאת הילד לבית הכנסת, אין להביאו בגיל קטן [משום מנוחת האמא או שאר טעמי כבוד], שהוא אינו מתפלל כלל, ועוד שמפריע לצבור להיות מרוכזים בתפילה או בדרשה וכדומה, ואם מביאים ילד קטן לבית הכנסת, יש להשהותו שם זמן קצר רק שיענה אמן וכדומה, ואין להכריח אותו לישב שם כל התפילה, כיון שזה מעל לכחותיו, וזה יכול להשניא עליו את התפילה או הדברי תורה, חס ושלום, וכעת הוא יושב בשקט בעל כרחו, שהרי אינו יכול להתנגד לאביו, והוא מתפלל מן השפה ולחוץ, ואין לו שום קשר נפשי עם התפלה. ולפעמים הוא מפתח שנאה כלפי התפלה, וכשיגדל יבעט בזה

חס ושלום ויצא לתרבות רעה, אלא יש להושיבו זמן קצר שהוא מסוגל בזה, ולשלחו לשחק קצת בחוץ באופן שלא יפריע למתפללים, או להשיבו לביתו.
וכן יש להרגילו למורא מקדש ושאסור לשחק או לרוץ בבית הכנסת, ובפרט אין להניחם להסתובב בקרבת ארון הקדש על יד הבימה. וכל אב צריך לשמר על ילדיו.
וכל שכן שיש להזהר שלא להכותו או לגעור בו לפני אחרים, על אשר אינו מתפלל כל התפלה, או שאינו נותן עיניו בסידור כל הזמן, זה מעל לכחותיו ואסור לאלצו לעשות דבר מעל לכחותיו. ואדרבה בזה רוצה האב להראות כמה בנו מחונך, וכופה אותו בדבר שאינו שייך בו, והוא מזיק לחינוך.

ד. החינוך לפי יכולת הילד

המצודות במשלי שם על הפסוק: "חנך לנער על פי דרכו" וגומר, פרש חינוך התחל והרגל את הנער בשנים להוליכו בעבודת ה' לפי דרך חכמתו, אם מעט ואם הרבה, וכשיהיה מורגל בעבודת ה' אז גם כי יזקין לא יסור ממנה, כי יתן לב להשכיל כשרון המעשה ההיא. מבואר שענין החינוך והרגל הילד במצוות זה לפי דרך חכמתו ותפיסתו, ואפילו מעט, עדיף להרגילו במעט שיהא תפוס בידו, מאשר הרבה ועושה זאת מחמת הכרח, וגם על זה נאמר: "טוב מעט בכונה מאשר הרבה בלא כונה", ואז כשיזקין יוסיף על המעט עד שיהא מושלם.
וצריך לידע אצל כל ילד את נקדת ההתחלה בה הוא מתאים לעניין זה, ולא להקדים ולא לאחר, וזהו החינוך כמו שכתב רש"י בפרשת "לך לך" על הפסוק: "וירק את חניכיו" [בראשית י"ד, י"ד] חינוך הוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאמנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן חנוך לנער, חנוכת המזבח, חנוכת הבית.
ההורים צריכים להכיר את יכולת הילד לפי התפתחותו ושיכלו, ולהתאים את הדרישות ליכולתו של הילד בכל תקופה. ואם דורשים מהילד דבר שהוא מעל יכלתו, הוא אינו מבין מה רוצים ממנו וזה הורס את ההתיחסות של הילד להוריו, שכל מה שיבקשו ממנו הוא יסבור שזו הגזמה ולא יקיים זאת.
חוץ מן הדוגמא האישית ולימוד המוסר, צריך לאמן אותו בהרגלים מעשיים, וככל שגדל צריך להרגילו בשיפור תמידי להיות בן עליה.

ה. לימוד תורה

כבר נזכר לעיל הגמרא במסכת סכה (דף מב.): קטן היודע לדבר אביו לומדו תורה פסוק: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב", וכן פסוק ראשון של קריאת שמע, מבואר שלפני כן אין ללמדו, כיון שאינו בשל עדיין ללמוד, שהרי אינו יודע לדבר.

וכן במסכת אבות פרק ה' משנה כ"א הוא היה אומר: [יהודה בן תימא] בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצוות, בן חמש עשרה לגמרא, בן שמונה עשרה לחופה וכו'. ופרש שם רש"י: בן חמש למקרא אבל לא קדם לכן, לפי שהתורה מתשת כוחו של תינוק.

מבאר שלכל לימוד יש זמן ותקופה המתאימה ללימוד זה, ואין ללמד את הילד לפני כן בדבר שאינו בשל עדיין בדבר זה, כיון שזה יהיה מעמסה על שכלו, צריך ללמד לפי דרך הגידול הטבעי שלו, בזמן שהוא בשל ללימוד זה. הילד צריך להתקדם בשלבים ולעלות לפי הדרגה, וכן הדין גבי חיוב מצוות והכנסתו לחופה. לכל דבר יש זמן, ולפני כן אינו מתאים, וזה יהיה לו מעמסה שהוא לא יכול לעמוד בה.

וכן הדין גבי לימוד הילד בבית אחר שובו מהישיבה או מתלמוד תורה או בשבת, שאין להכריחו ללמוד דברים אחרים שאינו לומד בישיבה, צריך שיבוא מרצונו הטוב, על ידי הבטחת פרס וכדומה, לפי כוחותיו של הילד. ואפלו במה שהילד לומד ורוצים לחזור עימו, צריך לעשות זאת בדרכי נעם, שהילד לא ירגיש כפיה. ולפעמים הפרישה מהחזרה בריאה יותר לילד מהכפיה לחזור עימו.

יש הורים שרוצים להתגאות בבנם שהם יודעים דברים מעל שאר הילדים בני גילם, ומלמדים אותם דברים אחרים או בעל פה, ולפעמים זה בא בכפיה או מעל כחותיו של הילד, והנזק בזה גדול מאד שאין לבן רצון ללמוד, והוא יבוא חס ושלום לשנא את התורה, ואף שכעת ילמד בעל כרחו, כשיגדל יכול לבעוט בלימוד, חס ושלום.

וכן בשעורי בית יש לנהג בחוכמה כמה לעשות עם הילד ומתי, יש ליתן לילד לאכל ולשחק אחר שבא מתלמוד תורה, ולקבע עימו זמן להכנת השעורים, כדי שלא ירגיש על מעל לכחותיו, "ישמע חכם ויוסף לקח", ודי למבין.

וכן יש להזהר שלא לאלץ את הילד לילך ללמוד, כגון: שהוא עייף או אינו מרגיש טוב, לפעמים יש לשלחו ללמד יותר מאחר לפי כחותיו, וכן צריך לשדלו וליתן לו תחושה טובה בהסבר נאות ואף עם נתינת פרס, כדי שהילד לא ירגיש שהוא מוכרח ולומד בעל כרחו. אמנם גם בזה צריך שתהא שמאל דוחה וימין מקרבת, ולפעמים צריך לכפות את הילד לילך ללמוד, והכל בשקול דעת והתייעצות כיצד לנהוג.

וכן ילד שאינו לומד כראוי בתלמוד תורה או בישיבה, מחמת שאינו בשל ללימוד זה, והלמוד הוא מעל לרמתו השכלית, או שאינו מיושב מספיק ואינו רגוע, יש לפעמים להשאירו עוד שנה, או להעבירו לתלמוד תורה אחר או לישיבה אחרת המתאימה לרמתו, כדי שילמד כראוי. ואין לחשש לבושה, הבושה הגדולה יותר היא שהילד לא

ילמד ויצא לתרבות רעה, חס ושלום, כמו שהיו ילדים שלמדו במקום שלא התאים להם לפי הבנתם או דרגת ישובם, וכיון שלא למדו כראוי הפריעו בלימודים לאחרים, או ששוטטו בחוץ ויצאו לתרבות רעה.

ולכן כשבוחרים לילד תלמוד תורה או ישיבה, צריך לשים לב בעקר על הצד החינוכי ולא רק להשגים והרמה, אם בוחרים לילד מקום למודים שזה מעל הרמה והכשרונות שלו, הוא אינו מצליח בלימוד ויכול להישבר, צריך להתאים לילד ישיבה שיעלה בה וישתלב, אף שאינה נחשבת ל"רמה גבוהה".

אף שהילד לומד בישיבה, צריך להיות בקשר עם הילד, לבקר אותו בישיבה, להתקשר אליו, ליתן לו דבר שאוהב, לשבח אותו, כדי שהוא ירגיש אהבה וחום מצד הוריו. וזה נותן לו כוחות ללמוד ולהתמיד, ואינו מרגיש חיסרון ובדידות בישיבה.

וכן בזמן חופשה יש לעודדו ללמד זמן מסוים כל יום לפי כחותיו ורצונו, ושיהא בקביעות חזרה על הלמוד, או הכנה לזמן הבא, ורצוי שהאב או האח הגדול ילמד עימו, ורצוי להבטיח לו פרס על זמן מסוים שלומד כל יום, ושהילד ירשום לעצמו כל יום מה למד וכמה למד, ולומר לו: אני סומך עליך שאתה תרשום בכנות ובאמיתות, ואז הוא מקבל עליו אחריות זו ועומד בזה כיון שרואה שסומכים עליו.

יש להאהיב את הלימוד על הבן, ליתן לו ממתק או פרס כשלמד טוב או סיים פרק או מסכת וכדומה, וכן לעשות מסיבה קטנה, ללבוש בגדי חג ולהכין עוגה וממתקים, זה משרה אהבת תורה וערך גדול ללימוד התורה. יש לאב ולאם לנשק את בנם כשחוזר מתלמוד תורה או מהישיבה, ולשבח אותו על שלמד.

וכן בתחלת לימודו אותיות או חומש או נביא או משנה או גמרא, יש נוהגים למרוח את האותיות בדבש, והילד מלקק את הדבש מעל האותיות, כמו שכתב ה"רוקח".

ו. מעשה חסד

בפרשה של הכנסת אורחים שקיים אברהם אבינו עליו השלום [בראשית י"ח, ז'] כתוב: "ואל הבקר רץ אברהם ויקח בן בקר רך וטוב ויתן אל הנער וימהר לעשות אותו". ופרש רש"י "אל הנער" זה ישמעאל לחנכו למצוות. הרי אף על גב שאברהם עשה הרבה פעולות בשביל האורחים, ועשה הכל במהירות ובשמחה אף שהיה חולה ביום השלישי למילתו, ומצוה בו יותר מבשלוחו, בכל זאת כדי לחנך את בנו צווהו גם לסייע במצוה זו של הכנסת אורחים, כדי להרגילו במצוות ויעשה כאביו במהירות ובשמחה.

וכן הדין בכל מעשה חסד ומצוה, יש לחנך את הילד בזה, כגון: ההכנות לשבת או הנקיון לקראת פסח והכנסת אורחים וכדומה, יש ליתן לכל ילד תפקיד שיכול לעמוד בו, כדי

להרגילו במצוות ולשתף גם אותו בזה. וככל שהילד גדול יש ליתן לו תפקיד יותר גדול. וחשוב ליתן לו דברים מוגדרים וקצובים שלא יכבידו עליו, ולשבח אותו אחר שעשה, אף שלא עשה את הכל בשלימות, אבל אין להתרגז עליו, שזה מונע ממנו מלעשות שוב, רק צריך להסביר לו ברוח טובה שצריך להשלים זאת, או לעשות כך ולא כך.

אמנם אין ראוי שהילד ירגיש עול וכפיה במעשה החסד והעזרה, ולכן אין לצוות עליו ולהכריחו בכך או להענישו אם אינו עושה, אלא יש ליתן לו הרגשה טובה ונעימה, כדי שיעשה ברצון ובשמחה, וזה אפשר על ידי שעושים אותו לשותף לאבא או לאמא, והיינו בשעה שההורים עושים הכנות לפני שבת או פסח, לשתף את הילד עמהם, ולומר לו: "אתה גדול ויש לך זכות לעזר ולסייע לקראת שבת", ואז הוא מרגיש שהוא מכובד והוא שותף להורים, ויעשה זאת ברצון.

וכן יש להרגיל את הילד למעשה צדקה, כגון: ליתן לו מטבעות כדי שיתן לעני, או לגבאי צדקה הנמצא בפתח הבית וכדומה, או שיתן צדקה בתפלה בשעה שאומר: "ויברך דוד". וכן יש להרגילו להפריש מעשר מממון שיש לו, כדי שיתרגל לוותר מממונו בשביל צדקה.

ובפרט טוב להרגיל את הילד במצוות מעשרות מן האוכל והממתקים, ויש שמעשרים אף כשיש השגחה טובה, מלבד התקלות שיכולות להיות שמא לא עישרו כלל או שלא עישרו כראוי, יש בזה גם חינוך לוותר על שלו, כשיודע שצריך להפריש חלק מן הממתק, ועל ידי זה מתרגל לוותר על תאוות, ועוד שזה מביא למידות טובות.

יש מעלה גדולה כשהילד מסייע לאביו או לאמו בטיפול הילד הקטן ממנו, כגון: להאכילו, או לנדנד העריסה כדי שיישן או ליתן לו מוצץ, ואיפלו לבקש ממנו תביא חיתול או בגד בשבילו, ולומר לו: אתה העוזר שלי ואתה כבר גדול, זה מרומם אותו והוא מרגיש שהוא שותף של האמא שלו, ועוד שעל ידי זה הוא לא ירגיש קנאה באחיו הקטן, שהרי אינו מרגיש שהוא מן הצד, אלא הוא מרומם ממנו והוא מזדהה עם האמא, ומרגיש שיש לו מעמד חשוב בבית. וכן הילד יתרגל לאחריות בחייו כלפי אחיו הקטנים, וכן כלפי אחרים בני ביתו ומשפחתו.

אמנם אין צורך להרבות בדרישות מהילד, כדי שלא ירגיש עול כבד, ולבקש הכל בשמחה ובחיוך עם ליטוף לילד, כדי שיעשה זאת ברצון.

ואם ההורים בקשו מן הילד לעשות דבר מסוים שלפי הבנתם יש בזה הכרח, אז אין לוותר לילד, אלא צריך להגיע לכך שהילד יקיים דרישה זאת, אמנם אין לעשות זאת על

ידי הכאה או צעקה, אלא לעשות זאת בחכמה, כדי שיקבל את הדרישה ויעשה זאת כראוי. עיין לעיל פרק א' אות ה'.

ז. בין אדם לחבירו

הרבה פעמים שהתרשלות הורים או מורים שאינם שמים לב מה הילדים עושים בחוץ, גורמת לילד דרדור ביחס לבין אדם לחברו, כגון: שהוא גורם נזקים לממון הזולת או לרבים על ידי פתיחת מכתבים של אחרים, קריעת דפים מלוח מודעות, היזק בגינה צבורית או בגינת הבנין, וכן הזק בממון צבור או בממון הקדש, כגון: היזק ברכוש בית הספר או בית הכנסת, או שהוא גונב ממון או חפצים מחבריו או שכניו וכדומה. וזה מביא את הילד להרגלים רעים מאד ולהשחתת מדות.

הרמב"ם בפרק א' מהלכות גנבה כותב: "ראוי לבית דין להכות את הקטן לפי כח הקטן, כדי שלא יהיו רגילים בה [בגנבה], וכן אם הזיקו שאר נזקים", ואם בית דין צריכים להכות ולהעניש, כל שכן ההורים והמחנכים, אסור לוותר להם, וצריכים לעמוד על המשמר לבל ישחית הילד את מדותיו.

וכן צריך להזהר שהילד לא יזלזל בכבוד הצבור, כגון: לזרוק פסולת במקום צבורי, ומצוי מאד שהילד זורק פסולת מן החלון וכדומה, זה גורם זלזול בזולת.

ובפרט יש להזהר שהילד לא ילעג על בני אדם, כגון שהוא בעל מום: סומא, או חגר או שוטה, שיש בזה פגיעה בזולת וחסרון החשבת ערכים. צריך לבאר לילד שאין בו שום אשמה, כך השם יתברך רצה, ולהיות בעל מום רוחני הרבה יותר חמור מלהיות בעל מום גופני.

וכן יש להזהר שהילד לא ילעג על עדה מסימת, ולא יפתח שנאה ותרעומות על שכבות מסוימות, כגון: אשכנזי, ספרדי וכדומה, זה גורם שנאת חינם כבר מילדות, ועל זה נחרב בית המקדש, צריכים בבית לכבד כל אחד מכל עדה, ולא לדבר ולהזכיר חסרון בעדה או שכבה מסוימת.

וכל שכן שצריך להרגיל את הילד לכבד חכמים ומבוגרים, כגון: קימה לפניהם, או לפנות להם מקום באוטובוס, וצריך להסביר לו את חשיבות הענין, כדי שיעשה זאת ברצון ובשמחה.

וביותר צריך לפקח על הילד בזמן החופשות, להיכן הולך ומה הוא עושה, אם הילד מסתובב באפס מעשה, יצר הרע מפתהו לעשות מעשים רעים, ומה יעשה הבן ולא יחטא, צריכים להעסיק אותו בזמנים אלו, וכן צריך לפקח אחריו להיכן הולך ומתי חוזר,

ולשאל אותו בשובו מה עשה, כדי שירגיש שהוריו מפקחים עליו, והוא יזהר במעשיו שהרי צריך ליתן דין וחשבון להוריו.

ח. גיל ההתבגרות

ההורים צריכים להכין את ילדיהם לגיל ההתבגרות, האב צריך להסביר לבניו מה זה מקרה לילה, כדי שלא יהיו מפתעים, וצריך להסביר להם שהזרע הוא כח קדוש שעל ידו הם עצמם יהיו אבות בעתיד, וצריך להזהר מאד שלא לגרם להוצאת זרע לבטלה, על ידי חכוך או הרהור או שנה על הבטן וכדומה. הילד צריך לשמע בפרוט את כל ההלכות הנוגעות לענין זה. ה"חפץ חיים" היה רגיל לדבר עם בניו כשהגיעו לגיל חמש עשרה, וכן יש להזהירם על שחוק וקלות ראש עם נערות, ואסור נגיעה בהם ואסור יחוד וכדומה.

יש להשגיח להיכן הילד הולך ומתי חוזר, מי חבריו, לפעמים כל החינוך הטוב של ההורים והמחנכים, נהרס על ידי חברים רעים, ובפרט יש להזהר ממחשבים שהם הורסים את המדות של הילד, אף שיש בו רק משחקים, וכל שכן שיש בו סרטים, שיש חשש גדול שהבן ישאיל מחברו סרט שאינו מבוקר, והרבה אסונות רוחניים היו בגלל זה.

וכן יש לפקח על הילד בפנימיה אף של מוסד חרדי, גם שם יש נסיונות רבים ואין אפוטרופוס לעריות, ויש להתיעץ על זה עם חכם, שלפעמים משום זה רצוי שהבן לא ילמד בישיבה עם פנימיה, אלא יישן בביתו בכל לילה.

ומטעם זה יש גם להפריד את הבנים והבנות בבית שלא ילונו באותו חדר, אף מגיל צעיר, ולכל הפחות מגיל תשע בערך, וכן באמבטיה יש להקפיד על הפרדה בין בנים לבנות אפלו קטנים.

וכן כשמתארחים אצל אחרים שיש להם ילדים, או להיפך, צריך שימת לב על המשחקים שלהם או הדבורים, שלפעמים הילד נהרס בגלל שרואה תמונות תועבה בבית אחר וכדומה, ואם האמא אינה יכולה להשגיח, צריך שהאב ישאר בבית להשגיח, אף שיפסיד שעור או תפלה בצבור. חינוך ילדיו חשוב יותר, ואין מי שיעשה זאת במקומו.

וכן האמא צריכה להכין את ביתה כשמגיעה לגיל שתים עשרה, ולהכינה על תופעות הבגרות הצפויות, שאם הילדה תגיע לבגרות בלי כל הכנה ותהיה מפתעת בפעם הראשונה, היא עלולה לקבל הלם שקשה להתאושש ממנו, לעתים עד החתונה. וכן יש להזהירה ממגע עם נערים, ושחוק וקלות ראש עמהם, ואסור יחוד, וכן צריך לבאר לה את גדרי הצניעות בחוץ, ש"כל כבודה בת מלך פנימה", ושלא לדבר או לצחוק בקול רם, כדי שלא למשך תשומת לב, ולבאר לה את הסכנות האורבות לה.

ומטעם זה צריך להזהירה לא לישן מחוץ לבית עם חבירה וכדומה. צריך לידע להיכן הולכת ומתי חוזרת, ותיזהר שלא להסתובב בחוץ במקום שיש עירוב של נערים ונערות. ובפרט יש להזהירן מצפיה במחשב וכנזכר לעיל, וכן בהאזנה לרדיו יש סכנות שמא יגיעו לתחנות של פריצות, וכן יש להזהר שלא ליתן לה פאלאפון, שכבר היו בזה הרבה תקלות, שיש בזה פרצה וקשר עם העולם.

וגם בבית יש ללמדה להתלבש בצניעות, גם משום הדופקים בדלת והיא פותחת להם, ובפרט לפני האחים בבית, בין גדולים ובין קטנים.

והאב אינו מופקע מחינוך בנותיו, אדרבה הוא יכול לחנכן במה שאין האם יכולה לחנך, מורא אב, שימת לב ליציאתן ולחזרתן וכדומה זה תלוי באב, ועין לעיל פרק א' אות ו'.

ט. השמוש בכסף ומותרות

הרבה אברכים אינם מחזיקים מעמד, משום שהתרגלו לחיי מותרות ופזרנות כבר מגיל צעיר, בין האיש בין האשה, ואז הם קונים יותר ממה שצריך, וזה לא נקצב להם בראש השנה, וכמו שכתב רש"י במסכת ביצה (דף טז.) ויש לו ליזהר מלעשות יציאה מרבה, שלא יוסיפו לו שכר למזונות אלא מה שפסקו לו. ואפלו על מזונות יש ליזהר בזה, וכל שכן על ביגוד וריהוט במה שלא מוכרח, ולוקחים חובות או נותנים המחאות ונכנסים ללחץ, ולפעמים אינם מחזירים החובות, ועל זה נאמר: "לווה רשע ולא ישלם".

ולכן יש להרגיל בזה את הילדים כבר מגיל צעיר, שלא יכנסו לחובות, ולא יקנו על סמך הכסף שיהיה להם בעתיד, אף לצורך קניית ספרים לצורך לימוד. וכן אין לקנות מה שלא מוכרח. ואם צריך לקנות, יש להורים לקנות מכספם, ולא להטיל זאת על הילד שיקנה על סמך הלוואות, כי זה מרגילו להלוואות, צריך להרגילו אל תקנה אם אין לך כסף.

ראוי לתת לילד כסף כיס, אבל אין להפריז בזה, כדי שלא יתרגל לקנות מה שלא מוכרח, וכן שלא יגרום קנאה אצל חבריו שההורים שלהם אינם נותנים להם כך, וכן צריך להרגילו איך להשתמש בכסף.

דוגמא אישית של ההורים בנושא זה של הסתפקות במועט, מחנכת גם את ילדיהם, חיי מותרות ופזרנות מרגילה את הילד גם לנהוג כך, וכשיגדל יהיה לו קשה להסתפק במועט.

מבצע תמורת פרס רצויה בבית, ורצוי שיהיה תמורת חפץ שצריך הילד, ולא תמורת כסף, אלא אם כן אינו סכום גדול, ועל ההורים לפקח מה הוא עושה בכסף, יש לבאר לילד שאין העיקר זה הפרס או הכסף, אלא העיקר בלימוד התורה וקיום המצוות, והפרס בא רק כדי לעודד.

ואין כל ילד דומה לשני, יש שצריך יותר פרסים ודרבון על ידי ממתקים או כסף, ויש שצריך יותר כסף כיס, ויש שצריך לקנות לו דברים לצורך העיסוק אחר הצהרים, ועל זה נאמר: "חנך לנער על פי דרכו", צריך לראות את דרך הגדילה של הילד למה הוא זקוק. ונאמר במסכת יומא (דף עח:) שצריך לקנות או להביא לילד כלים סדוקים, כדי שישבר אותם, גם בזה הוא גדל.

כשקונים מתנה לילד, צריך שתהיה צנועה - לא לפי רוח הרחוב ולא לפי מה שחברו השכן קיבל, ואז מרגילים אותם להסתפק במועט, וכמובן שצריך להסביר להם שזה הטוב בשבילם, ולא מה שיש לשני.

סיום

השתדלות בחינוך ילדים בלי יאוש, ותפילה על זה.

עקר ההצלחה בחינוך ילדים תלויה בשימת לב והשקעה של ההורים בחינוך ילדיהם, יותר מכל דבר אחר, זה צריך להיות ראש מאווים והשתדלותם, ללמוד נושאים אלו, להתייעץ עם חכמים, וליישם הדברים.

ואף שהוא משתדל ונראה לו שאינו מצליח, אל לו להתיאש, אלא להמשיך ולהשתדל, לקרב ולהעניק לילדיו. שאפילו בענינים גשמיים אין להתייאש, כמו שכתב ה"חפץ חיים" על התורה בפרשת תולדות בענין הבארות, שענין הבארות אשר חפר יצחק מלמדנו, שלעולם לא ירפה האדם את ידיו מלהמשיך את העסק אשר התחיל, אל יאוש ואל כשלון, וכמו שיצחק לא התייאש, עד שסוף סוף חפר ומצא באר שלא רבו עליה וקרא שמה רחובות.

וכל שכן בענינים רוחניים של שלום בית וחינוך ילדים שאסור להתייאש, מילה טובה וקירוב לילד יכולה לשנות הרבה, בין בקשר של הילד עם הוריו, ובין בעליה הרוחנית שלו בלימוד תורה ובקיום מצוות, והדבר בדוק ומנסה.

וצריך לבקש רחמים, כמו שאמרו: "בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך", צריך להתפלל שהשם יתברך ינחם בדרך טובה, ויחונן אותם איך לחנך את ילדיהם ואיך להתנהג אליהם בכל מצב ומצב. וכמו שכתוב בתנא דבי אליהו פרשה י"ט: "שאי אליו כפיך על נפש עוללייך" [איכה ב', י"ט] מכאן אמרו: יבקש אדם רחמים על עצמו על אשתו ועל בניו ועל בני ביתו, שלא יצא אחד מהן לא לידי עבירה ולא לידי דבר מכער וכו'.

וכן צריך להתפלל על הילדים בכל יום ובכל תפילה והזדמנות, הקדוש ברוך הוא הפקיד בידינו את הילדים, ואנו צריכים לעשות את כל המוטל עלינו, אבל צריך תפילה רבה

לפני השם יתברך על הפקדון שהפקיד בידינו. ויש להתפלל מעומק הלב בברכת "שומע תפלה" ובעת עשיית מצווה, כגון: הדלקת נרות שבת או אחר לימוד תורה או נתינת צדקה, שאז התפלה רצויה יותר ונענית מחמת חשיבות המצווה, וכמו שכתב רבנו יונה באגרת התשובה אות ע"ט. ואף שהילדים כבר אינם ברשותו ונראה לו שאין בידו לחנכם, יש להתפלל עליהם ועל זרעם שיחזרו בתשובה, והתפילה מעומק הלב פועלת.
ה"חזון איש" באגרות חלק א' סימן ע"ד כתב לשון תפלה על הבנים:
"יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי, שתרחם על בני [פלוני] ותהפוך את לבבו לאהבה וליראה את שמך, לשקוד בתורתך הקדושה, ותסיר מלפניו כל הסיבות המונעות אותו משקידת תורתך הקדושה, ותכין כל הסיבות המביאות לתורתך הקדושה, כי אתה שומע"..
וכן בתפלה תיקנו להתפלל גם על הילדים, ויש לכוון על כך, כגון: בברכות התורה, באהבת עולם, בבא לציון גואל ועוד.
וכן יש להתפלל על הילדים בכל ליל שבת לפני הקידוש; וכמו שמוזכר בסידורים, וכן בערב יום הכיפורים, וכל שיוסיף להתפלל יראה הצלחה בחינוך ילדיו "קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך, וקוה אל ה' ".
תם ונשלם - שבח לאל בורא עולם.